

Konrad Bączek

SPRAWOZDANIE Z KONFERENCJI NAUKOWEJ „REFORMACJA W PRUSACH”

Dnia 31 października 2017 roku minęło 500 lat od ogłoszenia przez Marcina Lutra dziewięćdziesięciu pięciu tez zrywających do publicznej dyskusji na temat odpustów. Wystąpienie to uważane jest za początek reformacji, ruchu, który w znacznym stopniu zmienił obraz świata zachodniego. Rok 1517 stanowi jedną z cezur wyznaczających koniec średniowiecza i początek epoki nowożytnej. Reformacja, aż po dzień dzisiejszy budzi ogromne kontrowersje, a spór o jej genezę i skutki trwa nieprzerwanie od XVI stulecia. W zależności od swych przekonań poszczególni badacze (teolodzy, historycy) oraz publicyści dokonują skrajnie różnych ocen ruchu.

W dniach 19–20 września 2017 roku odbyła się konferencja naukowa „Reformacja w Prusach” zorganizowana przez Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego i Katedrę Filologii Germańskiej UWM w Olsztynie. Obrady miały miejsce w siedzibie OBN. Konferencja miała charakter międzynarodowy oraz interdyscyplinarny. Uczestniczyli w niej przedstawiciele ośrodków naukowych z Polski, Litwy i Niemiec. Wśród prelegentów znaleźli się przedstawiciele dziedzin takich jak: historia, historia sztuki, prawo, teologia, filologia klasyczna, socjologia, filologia germańska, filologia polska, filologia bałtycka, literaturoznawstwo. Otwarcia obrad dokonali reprezentujący OBN dr Jerzy Kielbik (dyrektor placówki) i dr Danuta Bogdan.

Pierwszego dnia sesja wykładowa została podzielona na 4 bloki. Serię wystąpień rozpoczął referat prof. Janusza Małka (UMK) *Reformacja w Prusach a polska reformacja na Mazurach*. Pierwsza część dotyczyła kwestii Słowa Bożego w ojczystym języku Mazurów. Profesor Małek wskazał, iż w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia liczba ludności polskojęzycznej na Mazurach ciągle rosła. Struktura ludnościowa Księstwa Pruskiego była dobrze znana księciu Albrechtowi i jego teologom,

zaś Marcin Luter kładł szczególny nacisk na dostęp wszystkich wiernych do Pisma Świętego w ich ojczystym języku. Istotnym krokiem przy wprowadzaniu reformacji w Prusach Książęcych było kazanie biskupa Jerzego Polentza wygłoszone na Boże Narodzenie 1523 roku, w którym sprzeciwił się wygłaszaniu kazań i chrzczeniu w języku łacińskim, opowiadając się za językami narodowymi. Swoje zalecenia ponowił w mandacie reformacyjnym z 24 stycznia 1524 roku stwierdzającym, że chrzczyć należy w języku jakim posługuje się dana społeczność (zwłaszcza w języku niemieckim). Zalecenia zostały powtórzone po raz kolejny w *Artykułach o ceremoniach kościelnych* opublikowanych w marcu 1526 roku. Osobom nie znającym języka niemieckiego (a do takich zaliczali się polscy Mazurzy) zapewniono tłumaczy. Profesor Małek omówił również kwestię liczebności polskich Mazurów w XVI stuleciu. Druga część wystąpienia dotyczyła oficjalnego wprowadzenia luteranizmu w Prusach Książęcych. Przedstawiono w niej zakazy i nakazy mandatu reformacyjnego z 6 lipca 1525 roku oraz wydarzenia istotne dla luteranizacji Księstwa. Ostatnia część wystąpienia poświęcona była polskim pastorom na Mazurach. Kolejny referat pt. *Doktryna prawa naturalnego w nauce Marcina Lutra* wygłosił prof. dr hab. Dariusz Makieła z Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Warszawie. Blok zamknęło wystąpienie prof. dr hab. Grzegorza Białuńskiego (UWM) pt. *Mandat księcia Albrechta z 24 listopada 1541 roku*.

Drugi blok rozpoczął się referatem prof. dr hab. Stanisława Achremczyka (OBN Olsztyn) pt. *Wpływ reformacji na kulturę polską w XVI wieku*. Omówiono w nim wpływy haseł reformacji na szlachtę wśród której najpopularniejszym nurtem protestantyzmu był kalwinizm. Referent stwierdził, że reformacja zdynamizowała przemiany kulturowe i odcisnęła piętno na rozwoju polskiej myśli społeczno-politycznej. Protestancka szlachta chciała tworzyć nowy typ państwa, a uczestnicząc w synodach kalwińskich przносиła tam zwyczaje sejmikowania i sejmowania. Znaczącym osiągnięciem reformacji mają być: wolność słowa oraz wolność głosu w zgromadzeniach publicznych i druku. Spowodowała ona także rozwój języka polskiego, w którym pojawiły się m.in. modlitewniki i religijne dialogi. W dziedzictwie szkolnictwa skutkowało powstaniem gimnazjów (Gdańsk, Toruń, Elbląg, Pińczów, Leszno), akademii (Raków) oraz uniwersytetu (Królewiec). Przy szkołach funkcjonowały drukarnie tłoczące zarówno książki religijne jak również literaturę piękną. Panująca w Rzeczypospolitej tolerancja religijna powodowała, że wygnańcy z innych krajów znajdując schronienie, wnosili zaradność gospodarczą, pracowitość, umiejętność handlu, rzemiosła i rolnictwa. Polska kultura wzbogaciła się natomiast o rozprawy, książki, poematy, syntezy historyczne oraz pieśni. Na zakończenie bloku drugiego referat *Uniwersytet Królewiecki a reformacja w Prusach* wygłosiła dr Danuta Bogdan (OBN Olsztyn). W pierwszej części wystą-

pienia omówiony został przebieg reformacji w Prusach (głównie w Księstwie Pruskim), natomiast kolejna część była poświęcona Uniwersytetowi Królewickiemu. Referentka wskazała, iż Albrecht Hohenzollern potrzebował dla swojego państwa wielu wykształconych prawników, nauczycieli, pastorów i lekarzy. Zanim jednak zdecydował się na założenie uniwersytetu krajowego finansował kształcenie młodzieży w duchu reformacji za granicą. Powstanie uczelni poprzedziło utworzenie (1541/1542 r.) gimnazjum (tzw. partykularza) w Królewcu. Ostatecznie działalność uniwersytetu zainaugurowano 17 sierpnia 1544 roku. W swoim wystąpieniu referentka przedstawiła początkową obsadę profesorską oraz scharakteryzowała status prawny i organizację wewnętrzną uczelni. Ponadto zwróciła uwagę na kwestię rotacji stanowisk profesorskich w obrębie rodzin, a także na konflikty jakie toczyły się pomiędzy królewickimi naukowcami. W ostatniej części referatu omówione zostały wolności członków wspólnoty akademickiej, wynikające z przywileju nadanego przez księcia Albrechta 18 IV 1557 roku.

Trzeci blok zainaugurował referat *Sztuka reformacji w nowożytnym Królewcu i jego najbliższym sąsiedztwie* dr. hab. Piotra Bireckiego (UMK). Wprowadzenie dotyczyło kwestii rozprzestrzeniania się luteranizmu w Prusach Książęcych. Następnie referent wskazał, iż początkowo Marcin Luter miał dość obojętny stosunek do sztuki, z racji roli słowa drukowanego jako głównego nośnika nowych idei. Wspomniał również o atakach ikonoklastów na kościoły, które miały być spowodowane rewoltą społeczną oraz negatywnym stosunkiem do duchowieństwa (podsycanym przez pisma Lutera). W dalszej części wystąpienia Piotr Birecki opisał kanon struktury architektonicznej oraz ikonograficznej luteranckiego ołtarza (uformowany w II połowie XVI w.), a także inne elementy wnętrza kościołów luteranckich. Omawiając kwestię ikonografii stwierdził, że luteranizm spowodował skostnienie wizualnego przekazu teologicznego obrazów w kościołach. Modernizację ikonografii wiązać należy natomiast z pietyzmem oraz pojawieniem się emblematyki opartej m.in. na emblemach przygotowanych przez Charlesa Le Brun dla Ludwika XIV. Kolejnym nowym elementem ikonografii była heraldyka, która pojawiła się na tradycyjnych obiektach identyfikacji stanowej kolatora kościoła, jak również bezpośrednio na malowidłach ołtarzowych. Lokalna sztuka luterancka powstawała w dialogu z najważniejszymi ośrodkami artystycznymi Europy skupionymi w Niderlandach, Francji, Niemczech i Włoszech. Dalsza część wystąpienia dotyczyła sztuki protestanckiej w Królewcu. Piotr Birecki stwierdził, iż nasycenie miasta gotycką architekturą sakralną sprawiło, że z nowym wyznaniem najsilniej powinno być identyfikowane wyposażenie wnętrza. Budowę nowych kościołów luteranckich i kalwińskich przyniósł natomiast wiek XVII i XVIII. Królewiec był miejscem z którego promieniowały wzorce architektoniczne i stylistyczne. Ponadto

dostarczał on architektów, malarzy, rzeźbiarzy i rzemieślników. W swoim wystąpieniu referent omówił kościoły ewangelickiego Królewca (zarówno gotyckie oraz wzniesione w późniejszym okresie), jak również malarstwo protestanckie. Następnie referat pt. *Nasza sztuka luteraska. Zabytkowe wyposażenie kościołów diecezji mazurskiej* wygłosił mgr Andrzej Rzempołuch (Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie). Trzecie wystąpienie noszące tytuł *Królewieckie druki reformacyjne w bibliotekach naukowych Muzeum Warmii i Mazur, Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego i Archiwum Państwowego w Olsztynie* zostało zaprezentowane przez dr hab. Zoję Jaroszewicz-Piersławcew (UWM). Blok trzeci zakończył ks. mgr Tomasz Garwoliński (dyrektor Biblioteki WSD „Hosianum” w Olsztynie) referatem *Druki reformacyjne i kontrreformacyjne w zasobie Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie*. W wystąpieniu zostały wskazane i omówione dzieła typowe dla epoki oraz w opinii autora najciekawsze. Najszerzej ks. Garwoliński przedstawił wydania *Biblii Lutra* i *Biblii Leopolda*, zaś w dalszej części zaprezentował wybrane dzieła zwolenników i przeciwników reformacji.

Blok czwarty rozpoczął dr hab. Janusz Hochleitner (UWM) z referatem *Recepcja reformacji w miastach diecezji warmińskiej*. Referent skoncentrował się głównie na tej części diecezji warmińskiej, która była bezpośrednio podporządkowana jurysdykcji biskupa warmińskiego i gdzie po kilkudziesięciu latach udało się zahamować rozwój reformacji. Janusz Hochleitner scharakteryzował Dominium Warmińskie, po czym przeszedł do omówienia reformacji na jego obszarze. Dokończył przy tym podziału na okresy: do 1525 roku, do 1551 roku oraz do 1565 roku. W toku wywodu została ukazana polityka religijna biskupów warmińskich, którzy w dominium warmińskim przez długi okres czasu byli zmuszeni prowadzić szeroką działalność duszpasterską. Musieli także zadbać o własne ustawodawstwo, aby utrzymać to terytorium przy katolicyzmie. Następnie referat pt. *Ex Saulo Paulus, ex persecutore apostolus? Duchowa przemiana biskupa Dantyszka w świetle nowych źródeł* zaprezentowała dr hab. Anna Skolimowska (UW Wydział „Artes Liberales”). Wystąpienie rozpoczęło się od stwierdzenia, że Jan Dantyszek był dzieckiem swoich czasów, hołdując przez większą część życia obyczajom renesansowym. Sława hulaki oraz dyplomaty o licznych kontaktach, a następnie surowego katolickiego biskupa w Prusach zrodziła – w powiązaniu z użytą przez Stanisława Hozjusza metaforą przemiany Szawła w Pawła – fałszywe przekonanie według którego Dantyszek przez długi czas miał sprzyjać reformacji i ulec nawróceniu dopiero pod wpływem Hozjusza. Ten błędny pogląd wciąż przewija się w literaturze naukowej (m.in. w jedynej opublikowanej dotychczas drukiem polskojęzycznej monografii Jana Dantyszka). Referentka przytoczyła następnie fakty mające uzasadniać opinię o Dantyszku jako hulace. Zakwestionowała przy tym istnienie „Towarzystwa

opilców i oźralców” działającego rzekomo na dworze Zygmunta Starego (za jednego z przywódców grupy uznaje się Dantyszka). Anna Skolimowska skrytykowała opinię jakoby Dantyszek zwalczał reformację z obowiązku, a nie przekonania, po czym na starość miał się gwałtownie nawrócić pod wpływem Stanisława Hozjusza. Następnie dokonała analizy tego, co biskup Hozjusz napisał o nawróceniu Dantyszka we wstępie do edycji *Hymnów religijnych*. Zdaniem Anny Skolimowskiej przemiana, którą Hozjusz ma na myśli dotyczy wyłącznie kwestii obyczajowych, nie zaś światopoglądowych. Referentka stwierdziła, że kontakty Dantyszka z przedstawicielami reformacji wymykają się schematycznym ocenom. Rozważania na ten temat zostały zamknięte stwierdzeniem, iż jego stosunek do luteran był wypadkową napięć wynikających z powinności lojalnego poddanego i członka elit Korony Polskiej, obowiązków hierarchy Kościoła katolickiego, patriotyzmu obywatela Prus oraz własnych sympatii i antypatii. Według referentki jest bardzo możliwe, że przemiana „Szawła w Pawła” była interpretowana przez Hozjusza w świetle pism św. Augustyna, który wielokrotnie podkreślał, iż była to przede wszystkim przemiana moralna, której głównym aspektem miało być porzucenie pychy na rzecz pokory. Na zakończenie Anna Skolimowska stwierdziła, że tezy o rzekomym zaangażowaniu Dantyszka w ruch reformacyjny i jego nagłym zwrocie światopoglądowym po uzyskaniu biskupstwa należy uznać za anachroniczne oraz pozbawione podstawy źródłowej. Kolejny referat pt. *Parafie ewangelickie biskupstwa sambijskiego w świetle akt wizytacji 1569–1570* wygłosił dr Jerzy Kielbik (OBN Olsztyn).

Blok czwarty (a zarazem sesję wykładową pierwszego dnia) zakończyło wystąpienie dr. Stefana Marcinkiewicza (UWM) pt. *Kształcenie protestanckich i niemieckich elit na przełomie XIX i XX wieku na przykładzie absolwentów Królewskiego Gimnazjum w Elku*. Referent rozpoczął od przedstawienia dziejów placówki utworzonej w XVI wieku jako szkoła prowincjonalna. Następnie omówiona została działalność Gimnazjum w XIX stuleciu. Stefan Marcinkiewicz stwierdził, iż w okresie tym szkoła była ośrodkiem kształcenia niemieckojęzycznej elity. Reforma państwa pruskiego sprawiła, że szkoła musiała kształcić wyższe kadry na potrzeby jego rozległej administracji i wojska, przekazywać jeden korpus wiedzy, a także standaryzować ludzi pod względem kulturowym. Z przeprowadzonej przez referenta analizy sprawozdań Królewskiego Gimnazjum w Elku z lat 1884–1910 wynika, iż pełniło ono rolę pasa transmisyjnego niemieckiej kultury, kształcąc głównie protestanckie i niemieckie elity. Wśród absolwentów można zauważyć szeroką reprezentację synów przedstawicieli warstw średnich i wyższych. Po sesji wykładowej odbyła się dyskusja nad wygłoszonymi referatami.

Drugiego dnia obrady zostały podzielone na 3 bloki. Rozpoczął dr hab. Marek Melnyk wystąpieniem pt. *Dialog ewangelicko-prawosławny na przełomie XVI*

i XVII wieku. W dalszej kolejności zaprezentowane zostały następujące referaty: *Reformacja a rozwój literatury litewskiej. Od Mažvydasa do Donelaitisa* dr Aliny Kuzborskiej (UWM), *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł zwany Czarnym a reformacja na Litwie* dr Anny Pytasz – Kołodziejczyk (UWM), *Biblia nieświecka (1572) w przekładzie Szymona Budnego – dzieło reformacji* dr hab. Bożeny Matuszczyk (UG).

W drugim bloku dr Vacys Vaivada (Uniwersytet w Kłajpedzie) wygłosił referat *Krikščionybės brandos Žemaitijoje klausimas prasidedant Reformacijai Prūsijoje* (*Problem dojrzałości chrześcijaństwa na Żmudzi na początku reformacji w Prusach*). Następnie doc. dr Silva Pocyte (Uniwersytet w Kłajpedzie) zaprezentowała wystąpienie pt. *Klaipėdos krašto konfesinio paveldo ženklai senosiose evangelikų liuteronų kapinėse* (*Znaki dziedzictwa wyznaniowego w Kraju Kłajpedzkim na starym cmentarzu luterańskim*). Kolejnym prelegentem był mgr Darius Barasa (Uniwersytet w Kłajpedzie) z referatem *Du šimtmečiai po Reformacijos: Klaipėdos miesto ir valsčiaus religinis gyvenimas XVIII a. pradžioje* (*Dwieście lat po reformacji: życie religijne miasta i gminy Kłajpeda na początku XVIII wieku*). Na zakończenie bloku uczestnicy wysłuchali dr. Arūnasa Baublysa, którego wystąpienie nosiło tytuł *Polityka edukacyjna i powiązania kościelno-polityczne Synodu Litewskiej Jednoty Reformowanej z Królestwem Prus (koniec XVIII – pierwsza połowa XIX wieku)*.

Blok trzeci rozpoczęła doc. dr Žavinta Sidabraitė (Instytut Literatury Litewskiej i Folkloru, Wilno) referatem *Polemika kaip būdas kaupti simbolinį kapitalą. Christiano Gottliebo Mielckes ir Gottfriedo Ostermeyerio atvejis* (*Polemika jako sposób gromadzenia kapitału symbolicznego. Przypadek Christiana Gottlieba Mielckego i Gottfrieda Ostermeyera*). Referentka oparła swoje badania na teorii kapitalizmu kulturowego, sformowanej przez francuskiego socjologa Pierrea Bourdieu. W teorii tej pole kulturowe postrzegane jest jako pole bitwy zainteresowanych podmiotów, dążących do zgromadzenia jak największego kapitału kulturowego i symbolicznego. Interesy Mielckego i Ostermeyera zderzyły się w drugiej połowie XVIII wieku, kiedy obydwaj zaczęli pracować nad tym samym projektem kulturowym, jakim było przygotowanie zaktualizowanego hymnału litewskiego. Pierwszy dokonał tego Ostermeyer. Mielcke nie mógł jednak pogodzić się z faktem, że ubiegł go ambitny nowicjusz w dziedzinie litewskiej kultury. Krytykując hymnał Ostermeyera, starał się go przedstawić jako bezczelnego intruza, który pomimo znacznego kapitału symbolicznego zgromadzonego na innych polach, nie miał go w zakresie kultury litewskiej i pruskiej. Mielckemu ostatecznie udało się ograniczyć zaangażowanie Ostermeyera w lituanistykę. Niemniej jednak w walce z przeciwnikiem przegrał znaczną część zakumulowanego przez siebie kapitału symbolicznego. Jako druga wystąpiła dr Angelika Modlińska-Piekarz z referatem *Reformacyjna poezja biblijna Laurentiusa Fabriciusa z okresu pobytu w Królewcu (1562–1566) i jej zna-*

czenie wyznaniowo-polityczne. Na wstępie referentka omówiła edukację urodzonego 12 lipca 1539 roku Laurentiusa Fabriciusa, podczas której poznał on swoich późniejszych mecenasów. Wiele uwagi poświęciła twórczości Fabriciusa – zarówno młodzieńczej, jak również z czasów, gdy pełnił funkcję protestanckiego duchownego (diakona w Lipniku Królewieckim, pastora w Redłowie, diakona w Gdańsku). Angelika Modlińska-Piekarz stwierdziła, że poezja biblijna, którą uprawiał Fabricius jest dość charakterystyczna dla poetów protestanckich. Następnie przedstawiła analizę parafraz Psalmów 37 i 39 należących do najbardziej interesujących utworów Fabriciusa, a także omówiła epos biblijny *Adamus* (1566 r.) dedykowany Gotthardowi Kettlerowi. W podsumowaniu znalazła się konstatacja, iż twórczość religijna Laurentiusa Fabriciusa zasługuje na uwagę jako ważny przyczynek do poznania luteranizmu w Królewcu u schyłku panowania Albrechta Hohenzollerna. W twórczości tej pobrzmiewa echo walk o system doktrynalny, który w zamyśle księcia miał sprzyjać łaadowi politycznemu i społecznemu jego poddanych bez uszczerbku dla istoty luteranckiej nauki. Ostatnim referatem bloku i całej konferencji było wystąpienie Fabiana Maucha (Uniwersytet w Stuttgarcie) pt. *Die Spuren einer neuen Welt? Novalis' Europa-Rede*. Następnie miała miejsce dyskusja, po której Danuta Bogdan, Alina Kuzborska i Jerzy Kielbik dokonali zamknięcia obrad.

Mgr Konrad Bączek
Ośrodek Badań Naukowych
im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie
konradbaczek92@gmail.com